

БАЛАНСУВАННЯ НА МЕЖІ

Таємна історія та невивчені уроки Карибської кризи

«Пальм бракує», – подумав про себе советський генерал. Був липень 1962 року, й Ігор Стаценко, 43-річний командир ракетного дивізіону Красної армії, який народився в Україні, опинився в гелікоптері, що пролітав над центральною та західною частиною Куби. Під ним був пересічений ландшафт з малою кількістю доріг і лісів. За сім тижнів до цього його начальником – Сергій Бірюзов, командувач советських ракетних військ стратегічного призначення – приїхав на Кубу під виглядом експерта з питань сільського господарства. Бірюзов зустрівся з прем'єр-міністром країни Фіделем Кастро і поділився з ним надзвичайною пропозицією лідера Советського Союзу Нікити Хрущова розмістити балістичні ядерні ракети на кубинській землі. Бірюзов, артилерист за освітою, який мало що знав про ракети, повернувся до СРСР, щоб повідомити Хрущова: ракети на острові можна безпечно сховати під листям численних пальм.

Але коли професіонал своєї справи Стаценко оглянув кубинські об'єкти з повітря, він зрозумів, що ця ідея була нісенітницею. Він та інші советські офіцери, що входили до розвідувальної групи, негайно порушили цю проблему перед своїм керівництвом. І вказали на те, що в тих місцях, де мали бути ракетні бази, пальми стояли на відстані 40-50 футів одна від одної і покривали лише одну шістнадцяту частину землі. Не було жодного способу приховати зброю від наддержави за 90 миль на північ.

Але ця новина, очевидно, так і не дійшла до Хрущова, який продовжував реалізовувати свій план, вірячи, що операція залишиться в таємниці, доки ракети не будуть встановлені на місці. Це була фатальна помилка. У жовтні американський висотний розвідувальний літак U-2 виявив пускові майданчики, і почалася так звана «Карибська криза». Упродовж тижня президент США Джон Кеннеді та його радники таємно обговорювали, як на це реагувати. Зрештою, Кеннеді вирішив не завдавати превентивного удару з метою знищення советських об'єктів, а натомість оголосив морську блокаду Куби, щоб дати Москві шанс відступити. Упродовж 13 страшних днів світ стояв на межі ядерної війни. Криза закінчилася, коли Хрущов капітулював і вивів ракети з Куби в обмін на публічну обіцянку Кеннеді не вторгтися на острів і таємну угоду про виведення американських ракет з ядерними боєголовками з Туреччини.

Подробиці фіаско з пальмою – це лише деякі з одкровенень на сотнях сторінок нещодавно оприлюднених надсекретних документів про советське ухвалення рішень та військове планування. Деякі з них походять з архівів Комуністичної партії Советського Союзу і були розсекречені перед війною в Україні; інші були тихо розсекречені Міністерством оборони Росії у травні 2022 року, напередодні шістдесятої річниці Карибської кризи. Рішення оприлюднити ці документи без редагування є лише одним із

багатьох парадоксів президента Владіміра Путіна – в Росії державні архіви продовжують оприлюднювати величезні масиви свідчень про советське минуле, навіть попри те, що режим придушує вільний пошук і поширює історичну пропаганду. Нам пощастило отримати ці документи саме тоді, коли постійне закручування гайок у Росії, ймовірно, зведе нанівець нещодавні успіхи у розсекреченні.

Документи проливають нове світло на найбільш хвилюючу з криз Холодної війни, кидаючи виклик багатьом припущенням щодо мотивації масштабної операції Советського Союзу на Кубі і чому вона зазнала такого вражаючого провалу. В час нинішньої ескалації напруженості у відносинах з іншим зухвалим лідером у Кремлі, історія цієї кризи дає сигнал про ризики балансування на межі. Вона також ілюструє, до якої міри різниця між катастрофою і миром часто зводиться не до продуманих стратегій, а до банальної випадковості.

Факти свідчать, що ідея Хрущова відправити ракети на Кубу була дуже погано продуманою авантюрою, успіх якої залежав від неймовірного везіння. Далека від сміливого шахового ходу, мотивованого холоднокровою реальною політикою, советська операція була наслідком обурення Хрущова напористістю США в Європі і страхом, що Кеннеді накаже вторгнутись на Кубу, скинувши при цьому Кастро і принизивши Москву. Ця операція не була вражаючим проявом советської хитрості й могутності, вона страждала від глибокого нерозуміння реальних кубинських умов. Фіаско з пальмами було лише однією з багатьох помилок, яких советська сторона припустилася влітку й восени 1962 року.

Ці викриття мають особливий резонанс у той час, коли нинішній лідер Кремля знову вдається до ризикованого зовнішнього гамбіту в протистоянні із Заходом, коли привид ядерної війни ховається на задньому плані. Зараз, як і тоді, російське керівництво керується пихою і почуттям приниження. Сьогодні, як і в той час, військове керівництво в Москві мовчить про величезний розрив між операцією, яку мав на увазі лідер, та реальністю її реалізації.

На сесії запитань і відповідей, яку Путін провів у жовтні, у нього поцікавились щодо паралелей між нинішньою кризою і кризою, з якою Москва зіткнулася 60 років тому. Він відповів загадково: «Я не можу уявити себе в ролі Хрущова. У жодному разі». Але якщо Путін не бачить схожості між становищем Хрущова і тим, в якому він опинився зараз, то Путін справді історик-аматор. Скидається на те, що Росія досі не засвоїла уроку Карібської кризи: примхи авторитарного правителя можуть завести його країну в геополітичний глухий кут, а світ – на межу катастрофи.

1962 року Хрущов змінив курс і знайшов вихід. Путіну ще належить зробити те ж саме.

СКРОМНА ПРОПОЗИЦІЯ

«Вся наша операція полягала в тому, щоб стримати США, аби вони не напали на Кубу», – сказав Хрущов своїм вищим політичним і військовим керівникам 22 жовтня 1962 року, коли дізнався від советського посольства у Вашингтоні, що Кеннеді збирається звернутися до американського народу. Слова Хрущова збереглися в детальному протоколі зустрічі, нещодавно розсекреченому в архівах Комуністичної партії СССР. Сполучені Штати тримали ядерні ракети в Туреччині та Італії. То чому Советський Союз не міг мати їх на Кубі? Хрущов продовжив: «Свого часу США зробили те ж саме, оточивши нашу країну ракетними базами. Це нас стримувало». Советський лідер очікував, що Сполучені Штати просто змиряться з со-

ветським стримуванням, так само, як він змирився зі стримуванням з боку США.

Хрущов прийшов до ідеї відправки ракет на Кубу за кілька місяців до цього, в травні, коли дійшов висновку, що недалеко вторгнення ЦРУ до затоки Свиней у квітні 1961 року було лише пробним запуском. Американське захоплення Куби, визнавав він, завдало б серйозного удару по авторитету советського лідера і в Москві наразило б його на звинувачення в недолугості. Але, як чітко видно з протоколу зустрічі 22 жовтня, на рішення Хрущова вплинуло щось більше, ніж занепокоєння щодо Куби. Хрущов був глибоко обурений ставленням з боку Сполучених Штатів, яке сприймав як нерівноправне. І всупереч загальноприйнятій думці, советський лідер не менше турбувався про Китай, оскільки побоювався, що Пекін використає поразку на Кубі, щоб оскаржити претензії СССР на лідерство у світовому комуністичному русі.

Хрущов доручив реалізацію своєї зухвалої ідеї трьом вищим воєначальникам – Бірюзову, Родіону Малиновському (міністру оборони) і Матвію Захарову (начальнику генерального штабу), а всю операцію планувала жменька офіцерів генерального штабу, які працювали в умовах цілковитої секретності. Одним із нещодавно оприлюднених ключових документів є офіційна пропозиція щодо проведення операції, підготовленої військовими та підписаної Малиновським і Захаровим. Вона датована 24 травня 1962 року – всього через три дні після того, як Хрущов на Раді оборони (вищому військово-політичному органі, який він очолював) висловив свою ідею розмістити ракети на Кубі.

Згідно з пропозицією, советська армія мала відправити на Кубу 51-у ракетну дивізію у складі п'яти полків: всі офіцери й солдати угруповання (близько 8000 чоловік) мали покинути свою базу в Західній Україні і розміститися на Кубі. Вони повинні були взяти з собою 60 балістичних ракет: 36 ракет середньої дальності R-12 і 24 ракети середньої дальності R-14. Ракети R-14 були особливим викликом: 80 футів завдовжки і 86 тонн завважки. Їхнє встановлення на стартових майданчиках потребувало великої кількості інженерів-будівельників і техніків, а ще кранів, бульдозерів, екскаваторів і бетономішалок для спорудження численних під'їзних колій. До ракетної дивізії на Кубі мали приєднатися багато інших солдатів і техніки: два зенітних дивізіони, один полк бомбардувальників Іл-28, одна ескадрилья винищувачів Мі, три полки з вертольотами й крилатими ракетами, чотири піхотні полки з танками, а також війська підтримки і тилового забезпечення. Перелік цих підрозділів зайняв п'ять сторінок пропозиції від 24 травня: 44 000 військовослужбовців, плюс 1800 будівельних та інженерних фахівців.

Советські генерали ніколи раніше не розгортали повноцінної ракетної дивізії і не передислоковували такої кількості військ морем, а тепер їх слід було відправити в іншу півкулю. Незворушні військові планувальники охрестили операцію кодовою назвою «Анадир», на честь арктичної річки, що протікає через Берингове море від Аляски – географічна помилка, покликана збити з пантелику американську розвідку.

У верхній частині пропозиції Хрущов написав слово «згоден» і поставив свій підпис. Трохи нижче видніються підписи 15 інших вищих керівників. Хрущов хотів бути упевненим, що в разі провалу операції від неї не зможе дистанціюватися жоден член советського керівництва. Він успішно обдурив своїх колег, змусивши їх підписатися під його безглуздим планом. Вражаюче схожа сцена повто-

рється через 60 років, коли за кілька днів до вторгнення в Україну Путін змусить членів своєї Ради безпеки, одного за одним, виступити на телевізійному засіданні й оголосити схвалити його «спеціальну військову операцію».

ОПЕРАЦІЯ «АНАДИР»

29 травня 1962 року Бірюзов прибув на Кубу з совєтською делегацією і видав себе за інженера сільського господарства на прізвище Петров. Коли він передав Кастро пропозицію Хрущова, очі кубинського лідера загорілися. Кастро сприйняв совєтські ракети як послугу всьому соціалістичному табору, як внесок Куби в боротьбу проти американського імперіалізму. Саме під час цієї поїздки Бірюзов дійшов свого ключового висновку, що пальми можуть маскувати ракети.

У червні, коли Хрущов знову зустрівся з військовими, Олексій Дементьєв, совєтський військовий радник на Кубі, якого викликали до Москви, з'явився як самотній голос застереження. Коли він почав говорити, що неможливо приховати ракети від американських U-2, Малиновський під столом вдарив свого підлеглого ногою, щоб той замовк. Рішення про операцію вже було ухвалене; було пізно оскаржувати його, тим паче в очі Хрущову. На той час «Анадир» було вже не зупинити. Наприкінці червня Кастро відправив свого брата Рауля, міністра оборони, до Москви, щоб обговорити угоду про взаємну оборону, яка б легітимізувала совєтське військове розгортання на Кубі. У розмові з Раулем Хрущов був сповнений пихи, навіть пообіцяв відправити на Кубу військову флотилію, щоб продемонструвати рішучість ССРСР на «задньому дворі» Сполучених Штатів. Кеннеді, хвалився він, нічого не зробить. Проте за хвалькуватістю ховався страх. Хрущов хотів якомога довше тримати «Анадир» у таємниці, аби США не втрутилися і не перекреслили його амбітні плани. Тому совєтсько-кубинська військова угода так і не була опублікована.

Вище совєтське командування також хотіло приховати справжню мету операції «Анадир» навіть від більшої частини решти військових. В офіційних документах, що є частиною нещодавно розсекречених матеріалів, операція називалася «навчаннями». Таким чином, найбільша авантюра в ядерній історії була представлена решті військових як звичайне навчання. Вражаючою паралеллю є те, що авантюра Путіна в Україні також була названа «навчаннями», а командири підрозділів залишалися у невіданні до останнього моменту.

Операція «Анадир» по-справжньому розпочалася в липні. Малиновський 7 липня доповів Хрущову, що всі ракети й особовий склад готові до відправки на Кубу. Експедиція отримала назву «Група совєтських військ на Кубі», а її командувачем став Ісса Плієв, сивий 59-річний генерал кавалерії, ветеран громадянської війни в Росії та Другої світової війни. Того ж дня Хрущов зустрівся з ним, Стаценком та 60 іншими генералами, старшими офіцерами й командирами підрозділів, які готувалися до вильоту. Їхнє завдання полягало в тому, щоб полетіти на Кубу на розвідку з метою підготовки всього необхідного до прибуття армії з ракетами і військами упродовж наступних місяців. 12 липня група прибула на Кубу пасажирським літаком «Аерофлоту». Через тиждень двома авіарейсами прибула ще одна сотня офіцерів.

Поспішна подорож була сповнена неприємностей. Решта совєтського офіціозу не змогла створити прикриття для розвідувальної групи: в газетах пасажирів літаків «Аерофлоту» називали «фахівцями цивільної авіації», хоча на Кубі їх називали «фахівцями сільського госпо-

дарства». Коли один із літаків приземлився у Гавані, пасажирів ніхто не зустрів, тож офіцери три години тинялися аеропортом, перш ніж їх нарешті забрали. Інший літак потрапив у шторм, і його довелося перенаправити в Нассау, що на Багамських островах, де допитливі американські туристи фотографували совєтський літак і його пасажирів.

Стаценко прибув 12 липня. З 21 по 25 липня він та інші совєтські офіцери перетнули острів у формі кубинської армії в супроводі особистих охоронців Кастро. Вони оглянули місця, обрані для розгортання п'яти ракетних полків у західній та центральній частинах Куби відповідно до оптимістичного звіту Бірюзова. Стаценко був стурбований не лише рідкістю пальмових алей. Як він пізніше скаржився у звіті – ще одному нещодавно оприлюдненому документі – совєтській команді бракувало навіть базових знань про умови життя на Кубі. Ніхто не надав їм інформаційних матеріалів про географію, клімат та економіку тропічного острова. У них навіть мап не було. Їх мали доставити пізніше на кораблі. Спека й вологість сильно позначилися на команді. Кастро відправив кількох своїх штабних офіцерів на допомогу інспекції, але перекладачів не було, тож розвідгрупі довелося пройти прискорений курс іспанської мови. Ті елементарні знання, які офіцери отримали за кілька днів, мало що допомогли.

Після того, як перші ракетні майданчики були підготовлені, Плієв, відповідальний за це, наказав розвідувальним групам знайти кращі місця у віддалених районах, захищених пагорбами й лісами. (Згідно з інструкціями Кастро, ці групи також мали знайти місця, які не потребували б масштабного переселення селян). Двічі Плієв звертався до Генерального штабу в Москві з проханням перенести деякі місця розташування ракет у більш придатні райони. Щоразу Москва відхиляла цю ініціативу. Деякі нові райони були відхилені через те, що вони «перебували в зоні міжнародних польотів» – розумна пересторога, щоб уникнути можливості випадкового збиття совєтськими ракетами класу «земля-повітря» цивільних літаків. Але інші місця були відхилені, тому що «не відповідали директиві Генерального штабу» – іншими словами, планувальники в Москві не хотіли змінювати те, що вже було схвалено їхнім керівництвом. Зрештою, ракети були розміщені на відкритих ділянках.

Окрім несподіваних труднощів з розміщенням ракет, совєтські війська зіткнулися на Кубі й з іншими несподіванками. Плієв з генералами планували викопати підземні укриття для особового складу, але кубинський ґрунт виявився занадто кам'янистим. Совєтське електрообладнання було несумісне з кубинською електромережею, яка працювала за північноамериканським стандартом – 120 вольт і 60 герц. Совєтські планувальники також забули врахувати погодні умови: сезон ураганів на Кубі триває з червня по листопад, саме тоді, коли потрібно було розгорнути ракети й війська, а безперервні дощі перешкождали транспортуванню та будівництву. Совєтська електроніка й двигуни, призначені для холодного та помірного клімату Європи, швидко вкривалися корозією в задушливій вологості. Лише у вересні, вже після початку операції, Генеральний штаб надіслав інструкції з експлуатації та обслуговування озброєння в тропічних умовах.

«Все це треба було знати ще до початку розвідувальних робіт», – сказав Стаценко своєму керівництву через два місяці після завершення кризи, його доповідна записка була сповнена роздратування. Він докоряв планувальників за те, що вони так мало знали про Кубу. «Операції мало передувати хоча б мінімальне ознайомлення і вивчення –

тими, хто мав виконувати завдання – економічних можливостей держави, місцевих географічних умов, військово-політичної ситуації в країні». Він не наважився назвати Бірюзова на ім'я, але в будь-якому разі всім було зрозуміло, що справжнім винуватцем був Хрущов, який не залишив своїм військовим часу на підготовку.

ЦІННИЙ ВАНТАЖ

Незважаючи на всі помилки, «Анадир» став значним логістичним досягненням. Як свідчать нещодавно розсекречені документи, масштаби поставок були величезними. Сотні потягів доставили війська і ракети до восьми советських портів відправлення, серед яких Севастополь у Криму, Балтійськ у Калінінграді і Лієпая в Латвії. Миколаїв – сьогоднішнє українське місто на Чорному морі – слугував головним транспортним вузлом для ракет завдяки своїм гігантським портовим потужностям і залізничному сполученню. Оскільки портові крани були замалі для завантаження великих ракет, для цього використовували плавучий 100-тонний кран. Завантаження відбувалося вночі і зазвичай займало два-три дні на кожну ракету. Все робилося вперше, і советським інженерам доводилося вирішувати незліченні проблеми прямо на ходу. Вони з'ясували, як закріпити ракети всередині кораблів, які зазвичай використовувалися для перевезення зерна або цементу, і як безпечно зберігати рідке ракетне паливо в трюмі. Двісті п'ятдесят шість залізничних вагонів доставили 3810 тонн боєприпасів. Було відправлено близько 8000 вантажівок і легкових автомобілів, 500 причепів і 100 тракторів, а також 31 000 тонн пального для автомобілів, літаків, кораблів і, звичайно ж, ракет. Військові відправили 24 500 тонн продовольства. Советська влада планувала залишитися на Кубі надовго.

З липня по жовтень армада з 85 кораблів переправляла людей і вантажі з Чорного моря, через Середземне море й Атлантичний океан. Екіпажі кораблів бачили, що їхні судна не залишаються непоміченими. Як свідчать розсекречені доповіді капітанів, офіцерів і працівників КГБ, літаки – деякі з країн НАТО, інші неідентифіковані – пролітали над кораблями понад 50 разів. Згідно з розсекреченим советським звітом, один з літаків навіть впав у море. За деякими кораблями слідували кораблі ВМС США. Кожен советський корабель був озброєний двома двохствольними великокаліберними кулеметами. Секретні інструкції з Москви дозволяли військовим, присутнім на борту, відкривати вогонь, якщо виникла б загроза висадки десанту на їхній корабель, якщо корабель був би на межі захоплення, військові повинні були перемістити всіх людей на плоту, знищити всі документи й затопити корабель разом з вантажем. Але потенційна надзвичайна ситуація була лише однією з багатьох турбот. Частина військ подорожувала на пасажирських судах у відносному комфорті, але більшість пливла на торгових судах, які советська влада виділила для операції. Ці війська зіткнулися з важким випробуванням: вони тулилися в тисних вантажних трюмах, які ділили з обладнанням, металевими деталями й піломатеріалами. Вони часто хворіли. Деякі з них померли в дорозі і були поховані в морі.

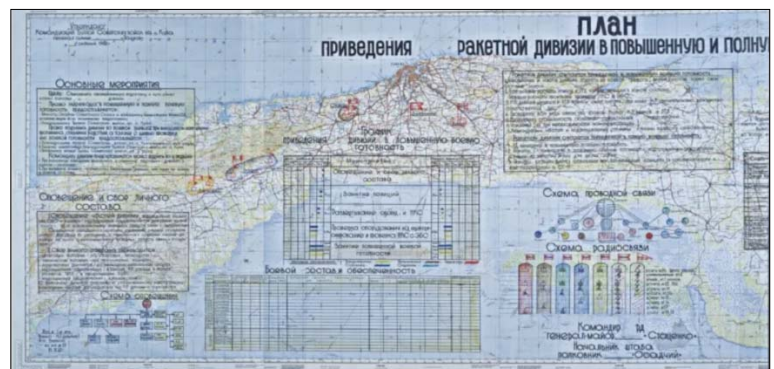
Але кораблям пощастило, і вони дісталися Куби без інцидентів. 9 вересня перші шість ракет Р-12, розмішених на борту вантажного судна «Омськ», прибули до порту Касільда, що на південному узбережжі Куби. Інші прибули трохи пізніше в Маріель, на захід від Гавани. Ракети розвантажували таємно, між 24 годиною вночі і 5 ранку. Будівельники, які мали монтувати майданчики для ракет Р-14, ще не прибули, тому всю роботу довелося виконувати

ти солдатам, які були під рукою. Советські військові катери й аквалангісти охороняли морську зону. Всіх переодягли в кубинську форму. Розмовляли російською мовою, згідно з інструкціями Генерального штабу, було «категорично заборонено».

Триста кубинських солдатів і навіть кілька «спеціально перевірених і відібраних рибалок» отримали завдання охороняти порти, куди мали привезти ракети. Кубинська армія і поліція оточили дороги й навіть інсценували фальшиві автомобільні аварії на шляху від порту до місць базування ракет, щоб утримати місцеве населення подалі. Місце на захід від Гавани, яке мало слугувати місцем запуску ракет Р-14, було неможливо приховати, тому кубинській громадськості його представили як «будівельний майданчик для кубинського військового тренувального центру». Про ракети знало дуже мало кубинців. Лише 14 кубинських чиновників мали повне уявлення про операцію: Фідель, Рауль, Че Гевара (тоді один з головних радників Фіделя), Педро Луїс Родрігес (голова кубинської військової розвідки) і десять вищих військових офіцерів.

На той час на кубинській землі перебувало близько 42 000 советських військовослужбовців. Військовослужбовці ракетної дивізії Стаценка зосередилися на будівництві стартових майданчиків для ракет Р-12. Інші обслуговували бомбардувальники, ракети «земля-повітря», винищувачі та інше озброєння, яке Москва надіслала на острів. Однак тропічні умови знову сповільнили прогрес. Дощ, вологість і комарі обрушилися на прибулих. Солдати спали у промоклих наметах. Температура перевищувала 100 градусів за Фаренгейтом. Маскування залишалося нерозв'язною проблемою: намети, як і ракети, неможливо було приховати серед пальм. Як свідчать нові документи, командири драпірували техніку маскувальними сітками, але колір сіток відповідав зеленому листю Росії і різко виділявся на тлі випаленого сонцем кубинського ландшафту.

Советський Генеральний штаб хотів, аби пускові майданчики для Р-12 були завершені до 1 листопада. З вересня до першої половини жовтня бригади працювали понаднормово, щоб вкластися в цей термін, але знову виникла затримка. Наприклад, будівельні бригади, які мали встановлювати ракети Р-14, провели цілий місяць на Кубі, чекаючи на прибуття свого обладнання. Деякі деталі для пускових установок Р-12 затримувалися на кілька тижнів. До середини жовтня жоден з ракетних майданчиків не був готовий. Той, що був найближчим до завершення – майданчик Р-12 поблизу Калабазар де Сагуа в центральній частині Куби – не мав надійного радіозв'язку зі штаб-квартирою в Гавані. А потім настало 14 жовтня.

Мапа Куби з детальними інструкціями щодо підготовки советського ракетного дивізіону в цій країні

СПІЙМАНИЙ НА ГАРЯЧОМУ

Того ранку американський літак-розвідник U-2, що летів на висоті 72 500 футів і був оснащений широкоформатною камерою, пролетів над деякими будівельними майданчиками. Через два дні фотографії опинилися на столі Кеннеді.

Озираючись назад, дивно, що американцям знадобилося так багато часу, щоб виявити ракети, враховуючи масштаби советських прорахунків на Кубі. Велику роль зіграло везіння. Шторми, які заважали советським військам, також захищали їх від американського шпигунства, оскільки щільна хмарність перешкоджала аерофотозйомці. І так сталося, що ЦРУ припустилося помилки. Хоча управління виявило прибуття советських зенітних установок наприкінці серпня, воно не змогло зробити очевидного висновку про те, що саме прагнули захистити советські війська. Натомість вирішило, що зброя призначалася лише для звичайної оборони Куби, незважаючи на підозри директора ЦРУ Джона Маккоуна.

Кілька днів Кеннеді обговорював зі своїми головними радниками, як реагувати на те, що він вважав кричущим актом провокації. Багато хто в групі, відомій як ЕХСОММ (The Executive Committee of the National Security Council – Виконавчий комітет національної ради безпеки), виступав за тотальну атаку на Кубу, щоб знищити радянські бази. Натомість Кеннеді обрав більш обережну відповідь: морську блокаду або «карантин» Куби. Його обережність була виправданою, адже ніхто не міг гарантувати, що всі ракети будуть знищені.

Ця обережність частково впливала з іншого джерела невизначеності: чи були ракети готові. Насправді, як показують нещодавно розсекречені документи, лише 20 жовтня перший майданчик – з сьомма пусковими установками Р-12 – став придатним до використання. До 25 жовтня були готові ще два майданчики, хоча знову ж таки не в ідеальних умовах: ракетам довелося ділитися паливним обладнанням, а советські війська були змушені забирати особовий склад з полків, які спочатку призначалися для експлуатації Р-14. До ночі 27 жовтня всі 24 пускові установки для Р-12, по вісім на полк, були готові.

Точніше, майже готові. Сховище ядерних боєголовок Р-12 було розташоване на значній відстані від місць базування ракет: 70 миль від одного полку, 90 миль від іншого і 300 миль від третього. Якби Москва віддала наказ

випустити ракети по американських цілях, советському командуванню на Кубі знадобилося б від 14 до 24 годин, аби перевезти боєголовки вантажівками дорогами дуже часто підступної місцевості. Усвідомлюючи, що це надто довгий час, Стаценко 27 жовтня наказав перемістити частину боєголовок ближче до найвіддаленішого полку, скоротивши час доставки до десяти годин. Кеннеді нічого не знав про ці логістичні проблеми. Але їх існування ще раз вказує на роль удачі. Якби ЕХСОММ дізнався про такі труднощі, «яструби» мали б сильніший аргумент на користь тотального удару по Кубі – який, ймовірно, вивів би з ладу ракети, але міг би призвести до війни з СРСР, чи то на Кубі, чи то в Європі.

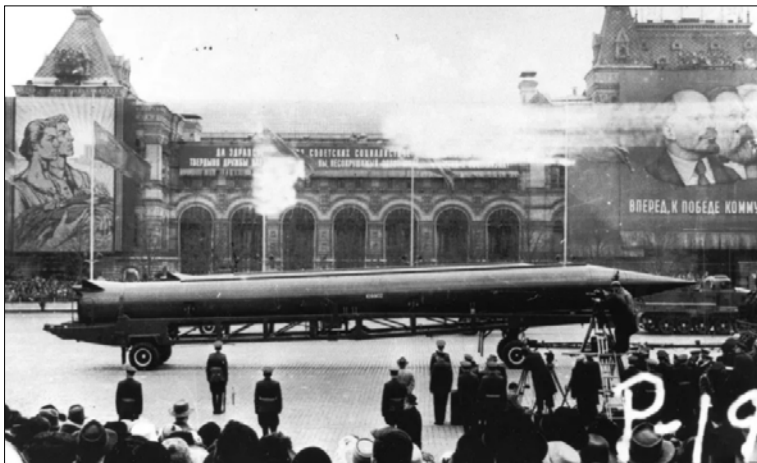
Тепер зрозуміло, що на запуск ядерних ракет по США з Куби советські війська не мали попередньо делегованих повноважень (будь-який наказ мав надходити з Москви), сумнівно й те, що вони мали повноваження застосовувати тактичну ядерну зброю меншої дальності в разі американського вторгнення. Ця зброя включала крилаті ракети берегового базування з ядерними боєголовками і ракети малої дальності, які були доставлені на Кубу разом з дивізією Стаценка. Під час тривалої наради в Кремлі, яка розпочалася ввечері 22 жовтня і тривала до ранку 23 жовтня, советські лідери обговорювали, чи вторгнуться на Кубу американці, і якщо так, то чи повинні для їх відбиття застосувати тактичну ядерну зброю советські війська. Хрущов ніколи не визнавав, що вся операція була безглуздою, але він говорив про серйозні помилки. Підсумком цієї зустрічі, яка збіглася з промовою Кеннеді, що оголосив про морську блокаду, став наказ Плієву утримуватися від використання стратегічної чи тактичної ядерної зброї, окрім як за наказом Москви.

Американського вторгнення не було, і наказ про запуск ракет так і не надійшов. Однак, якби він надійшов, його, безсумнівно, було б виконано. У звіті Стаценка зазначається, що він і ті, хто перебував під його командуванням, «були готові віддати своє життя і з честю виконати будь-який наказ Комуністичної партії і советського уряду». Його слова підкреслюють помилковість думки про те, що військові лідери можуть діяти як стримуючий фактор для політичних лідерів, які прагнуть розв'язати ядерну війну: військові на Кубі ніколи не збиралися протидіяти політичній волі в Москві.

ВІДСУТНІСТЬ МІЗКІВ

Хоча Хрущов шаленів і лютував у перші два дні після оголошення Кеннеді морської блокади, звинувачуючи Сполучені Штати в дволикості і «відвертому піратстві», 25 жовтня він змінив свою пісню. Того дня він продиктував Кеннеді листа, в якому пообіцяв вивести ракети в обмін на американську обіцянку невтручання на Кубі. Через два дні до свого списку бажань додав умову виведення американських ракет «Юпітер» з Туреччини, що збило Кеннеді з пантелику і затягнуло кризу. Зрештою, Кеннеді вирішив прийняти пропозицію. Він доручив своєму братові Роберту, генеральному прокуророві, зустрітися з Анатолієм Добриніним, советським послом у Вашингтоні.

Увечері 27 жовтня Роберт Кеннеді дав неофіційну обіцянку вивести ракети «Юпітер» з Туреччини, але наполягав на тому, що ця поступка має залишатися в таємниці. Телеграми з Москви до Добриніна, які нещодавно стали доступними, показують, наскільки важливим для Хрущова було це запевнення. Послу було спеціально доручено витягнути з Кеннеді слово «угода», ймовірно, для того, аби Хрущов міг представити її своєму найближчому оточен-

*Довідкова фотографія ЦРУ з советськими балістичними ракетами середньої дальності на Красній площі в Москві
National Security Archive / Central Intelligence Agency*

ню як американську капітуляцію. Створюючи враження, що Кеннеді також пішов на поступки, слово «угода» допомогло б ребрендингу капітуляції як перемоги, обміну Куби на Туреччину.

Проте станом на той момент Хрущов прагнув угоди. Його налякала низка тривожних подій. Вранці 27-го американський літак U-2 був збитий над Кубою советською ракетою класу «земля-повітря» за наказом дислокованих на острові вищих советських офіцерів, які завжди припускали, що відбудеться американське вторгнення, і звинувачували кубинців у тому, що ті не змогли виявити американські розвідувальні польоти до кризи. Відповідно, як показують розсекречені файли, Малиновський представив Хрущову збиття U-2 як необхідний захід, аби запобігти подальшому фотографуванню американцями советських баз. У своєму посланні Хрущову він не зазначив, що не усвідомлював, що збиття літака могло стати прелюдією до Третьої світової війни. Так само і Стаценко, коли пізніше повідомляв про збиття літака, то цей факт по суті теж зображував як рутинну реакцію, якій советські військові були навчені і мали на це право.

У середині дня стався ще один інцидент за участю американського U-2: літак, відправлений в Арктику для вимірювання радіації в атмосфері, заблукав і випадково залетів у повітряний простір СРСР. Советські військові сумлінно наносили його просування на мапи і показували кількість годин, необхідних американським літакам для досягнення цілей на території СРСР.

Однак найбільш тривожною подією 27 жовтня стало ранкове (за гаванським часом) звернення Кастро, в якому він просив Хрущова завдати превентивного ядерного удару по Сполучених Штатах, якщо американці наважаться вторгнутися на Кубу. Історикам давно відомо про це прохання, але завдяки новим документам тепер знаємо більше про те, що думав про це Хрущов. «Що це – тимчасове божевілья чи відсутність мізків?», – гнівався він 30 жовтня, як випливає з розсекреченої стенограми, зробленої його секретаркою.

Хрущов був емоційною людиною, але в годину найбільшої небезпеки відступив від краю прірви. Згідно нещодавно оприлюднених документів, 26 жовтня він сказав індійському гостеві: «З досвіду свого життя я знаю, що війна схожа на гру в карти, хоча сам я ніколи не грав і не граю в карти». Ця фраза була не зовсім правдивою: для Хрущова вся кубинська операція була великою покерною грою, яку, як він думав, можна було виграти, блефуючи. Але принаймні Хрущов знав, коли треба здатись. 28 жовтня він оголосив, що демонтує ракети.

ВЧИМОСЯ І ЗАБУВАЄМО

З 1962 року історики, політологи й теоретики нескінченно переосмислюють Карибську кризу. Були опубліковані цілі томи документів, проведено незліченну кількість конференцій та військових ігор. Класичний звіт Грема Еллісона про кризу, «Суть рішення», був опублікований 1971 року та оновлений у 1999 році за допомогою Філіпа Зелікова. Один з висновків оригінальної книги, який також увійшов до оновленого видання, витримав випробування часом: криза була «визначальною подією ядерної епохи і найнебезпечнішим моментом в історії».

Але розсекречені советські документи вносять деякі важливі корективи в загальноприйняту думку, висвітлюючи ахіллесову п'яту процесу ухвалення рішень у Кремлі, яка зберігається і донині: зламанний механізм зворотного зв'язку. Советські воєначальники мали мінімальні знання про Кубу, обманювали себе щодо здатності приховати опе-

рацію, не помічали небезпеки американської повітряної розвідки та ігнорували застереження експертів. Невелика група високопосадовців, які нічого не знали про Кубу, діючи в умовах надзвичайної секретності, розробила нездалий план операції, яка була приречена на провал, і не дозволила нікому поставити під сумнів їхні припущення.

Справді, саме відмова механізму зворотного зв'язку призвела до безпосередньої причини кризи – погано замаскованих ракет. Еллісон і Зеліков дійшли висновку, що цей недогляд був не результатом некомпетентності, а наслідком бездумного дотримання советськими військовими своїх стандартних оперативних процедур, які були «розроблені для умов, в яких маскування ніколи не було потрібне». З цього погляду, советські війська не змогли належним чином замаскувати ракети просто тому, що ніколи не робили цього раніше.

Нові дані дають іншу відповідь. СРСР повністю усвідомлював важливість приховування ракет, і вся стратегія Хрущова фактично ґрунтувалася на хибному припущенні, що він зможе це зробити. Советські офіцери на Кубі також усвідомлювали важливість маскування ракет. Вони усвідомлювали небезпеку американської повітряної розвідки, намагалися вирішити цю проблему, пропонуючи кращі місця для розміщення ракет, але все одно зазнали невдачі. Суть проблеми полягала в початковій недбалості і некомпетентності Бірюзова. Його поспішний висновок про те, що ракети можна сховати під пальмами, був сприйнятий як непопушная істина. Військові експерти, які стояли значно нижче за нього в ієрархії, зауважили, що ракети будуть відкриті для прольотів U-2, і належним чином доповіли про цю проблему нагору по ланцюгу командування. Але планувальники в Генеральному штабі так і не виправили її, не бажаючи турбувати начальство чи ставити під сумнів ідею всієї операції. Операція «Анадир» провалилася не тому, що советські ракетні війська були занадто прив'язані до своїх стандартних процедур, а тому, що гіперцентралізація армії не дозволила механізм зворотного зв'язку працювати належним чином.

У своїх перших доповідях з аналізом кризи – частині нової скарбниці документів – советські воєначальники почали шукати винуватців. Ігноруючи власну провину, Бірюзов вказував на «надмірну централізацію управління» операцією «на всіх етапах в руках Генерального штабу, що сковувало ініціативу знизу і знижувало якість ухвалення рішень з конкретних питань» на Кубі. Він так і не визнав відсутності маскування головним недоліком «Анадиру», хоча його політичне начальство відразу визначило його таким.

Анастас Мікоян, член Президії, якого Хрущов відправив до Гавани, щоб домовитися про виведення ракет, розмовляв з офіцерами на Кубі в листопаді. Він намагався перетворити відсутність камуфляжу на жарт. «Советські ракети стояли, як під час параду на Красній площі, але вертикально, – сказав він Плієву і його товаришам. – Наші ракетники, мабуть, вирішили таким чином показати американцям середній палець». Мікоян навіть заспокоїв офіцерів з приводу виявлення ракет, сказавши, що це західнонімецька розвідка, а не U-2 виявила советські ракети. (Насправді, західні німці зібрали деякі докази, але навряд чи це були беззаперечні докази, які виявив політ U-2). І він стверджував: після того, як советські ракети були виявлені, вони більше не слугували жодній меті стримування – абсурдне твердження, враховуючи, що Сполучені Штати навряд чи можна було б стримувати ракетами, про які вони не знали. Незважаючи на всі зусилля Мікояна, советські

командири й офіцери сприйняли наказ залишити Кубу як принизливий відступ. Багатьом з них довелося оговтуватися від нервових зривів, відновлюючи сили на чорноморських курортах, розташованих неподалік од портів, з яких вони відпливли на Кубу.

Хрущов прагнув приховати власний відступ. Він свідомо уникав будь-якої критики дій советських військових на Кубі. Хоча помилки в плануванні були очевидними, советський лідер був більше зацікавлений у тому, щоб зобразити поразку як перемогу, ніж у тому, аби покласти на себе відповідальність за невдачі. У цьому його інтереси збігалися з інтересами советського верховного командування, яке прагнуло уникнути відповідальності, і тому таємні промахи операції «Анадир» були заметені під килим. Документи про операцію були запаковані й покладені в архіви, де залишалися опечатаними до минулого року. Бірюзова підвищили до начальника Генерального штабу, і його кар'єра залишалася незаплямованою до самої смерті в 1964 році, коли він загинув в авіакатастрофі через п'ять днів після того, як Хрущов був скинутий колегами по Президії.

Советські військові розглядали операцію «Анадир» не як колосальний провал, а як хитрий хід, який майже спрацював. Уроки, які вони винесли, були простими: якби ССРСР краще впорався з величезними логістичними проблемами, якби доклав більше зусиль, щоб приховати ракети, або якби збив американські розвідувальні літаки раніше, операція «Анадир» справді могла б бути успішною. Стаценко, попри всю свою проникливість, зациквився на U-2 й у своїй доповіді рекомендував, щоб Советський Союз терміново розробив технологію «невидимих променів», яка б дозволила «спотворювати» зображення, зроблені розвідувальними літаками, або, можливо, просто експонувати плівку, яку вони перевозили. Очевидно, йому ніколи не спадало на думку, що вся операція від самого початку була поганою ідеєю. Фактично, весь сенс, на його думку, полягав у тому, щоб дослідити способи відправки стратегічних ракет «на будь-яку відстань і розгортання їх у найкоротші терміни», тобто зробити те саме, але краще. Можливо, Стаценко вважав, що ставити під сумнів блискучі ідеї, послані згори, вище його гідності.

Лише наприкінці 1980-х, в епоху «нового мислення» Михайла Горбачова, в ССРСР з'явився інший погляд на Карибську кризу. Натхненна значною мірою американською літературою на цю тему, Москва почала розглядати кризу як неприйнятно небезпечний момент. З розпадом Радянського Союзу, однак, страхи перед ядерним конфліктом відступили, і для Росії Карибська криза втратила безпосередню політичну актуальність і стала просто старою історією. Ветерани цієї кризи прийняли героїчні розповіді про свої подвиги. Анатолій Грибков, генерал, який допомагав планувати операцію «Анадир», у своїй оцінці кризи, написаній у першому десятилітті цього століття, заявив, що дії советських військових були «прикладом найвищого військового мистецтва». Прикрі невдачі були здебільшого забуті. Кастро, який налякав Хрущова пропозицією бомбардувати ядерною зброєю Сполучені Штати, пізніше наполегливо заперечував, що казав таке. Але всі погодилися, що Карибська криза ніколи не має повторитися.

ЗНОВУ НА МЕЖІ

Аж дотепер. Хоча Росія теоретично залишається прихильником уникнення ядерної війни, Путін, схоже, розпалює страхи саме перед таким конфліктом. Як і Хрущов свого часу, Путін брязкає ядерною шаблею, щоб довести

всім – і, можливо, насамперед, самому собі, – що Москва не буде переможена. Як і Хрущов, Путін – гравець, і його авантура в Україні страждає від тих самих збоїв зворотного зв'язку, надмірної секретності та гіперцентралізації, що й авантура Хрущова на Кубі. Схоже на те, як лейтенанти Хрущова не змогли поставити під сумнів його обгрунтування допомогою Кубі, так і провідні міністри й радники Путіна не опиралися його твердженням про те, що українці та росіяни – один народ, а тому Україну треба «повернути» до складу Росії, якщо потрібно, то й силою.

Не отримавши жодної відсічі, Путін звернувся до Сергія Шойгу, свого міністра оборони, та Валерія Герасимова, керівника Генерального штабу, з проханням виконати його волю. Вони провалилися ще більш вражаюче, ніж їхні попередники в 1962 році, наштовхнувшись на ті ж самі структурні перешкоди, які зруйнували операцію «Анадир». Очевидно, Генеральний штаб так і не переважив незручних деталей історії провалу Хрущова, навіть після розсекречення цієї нової партії документів.

Тривожно вдивляючись у межу ядерного апокаліпсису, Хрущов знайшов час, аби виступити посередником у багатомісячній китайсько-індійській війні, яка спалахнула під час Карибської кризи. «Історія говорить нам, що для того, аби зупинити конфлікт, треба починати не з вивчення причин, чому він стався, а з припинення вогню», – пояснював він індійському гостю 26 жовтня. А ще Хрущов додав: «Важливо не плакати за загиблими і не мститися за них, а рятувати тих, хто може загинути, якщо конфлікт продовжиться». Цілком можливо, що він мав на увазі власні побоювання щодо подій, які назрівали того дня в Карибському басейні.

Наляканий цими подіями, Хрущов нарешті зрозумів, що його безрозсудна авантура провалилася, і віддав наказ про відступ. Кеннеді теж пішов на компроміс. Зрештою, жоден з лідерів не виявив бажання випробувати червоні лінії іншого. Ймовірно тому, що не знали, де саме ці червоні лінії пролягають. Пихатість та образа Хрущова привели його до найгіршої авантури в політичній кар'єрі. Але його – і Кеннеді – обережність призвела до вирішення проблеми шляхом переговорів.

Їхня обережність є уроком для сьогодення, коли так багато коментаторів у Росії та на Заході закликають до рішучої перемоги тієї чи іншої сторони в Україні. Деякі американці та європейці вважають, що про застосування ядерної зброї в нинішній кризі не може бути й мови, а отже, Захід може спокійно загнати Кремль у кут, здобувши всеосяжну перемогу для України. Але багато людей в Росії, особливо в оточенні Путіна та його пропагандистів, зухвало заявляють, що «світу без Росії не буде», а це означає, що Москві краще віддати перевагу ядерному Армагеддону, ніж поразці.

Якби такі голоси переважали в 1962 році, ми всі були б зараз мертві.

Сергій РАДЧЕНКО,
почесний професор Школи передових міжнародних досліджень
Університету Джона Гопкінса

Владислав ЗУБОК,
професор міжнародної історії
Лондонської школи економіки

Foreign Affairs
3 квітня 2023

Переклад з англійської Вікторії О. Романчук